

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

1987. október 18-tól november 3-ig mint a Japán Tudományos Társaság (*Japan Society for the Promotion of Science*) vendége Japánban jártam. Utam közvetlen célja egy japán–magyar összehasonlító szociológiai vizsgálat előkészítése volt, de a jövőbeni partnerekkel folytatott megbeszélések mellett még előadásokat is tartottam különböző tokiói egyetemeken és találkoztam mintegy 25 tudóssal, társadalompolitikussal, akikkel folytatott beszélgetések során kérdéseket tehettem fel és a japán társadalomról sok érdekes információt kaptam. Kiegészítve a hallottakat az ott tartózkodásom alatt látottakkal, benyomásaimat a következőkben összegezhetném:

1. Egy héttel japán utam előtt Párizsban jártam és újra felkeresve néhány világhírű látványosságot, feltűnő volt ezeken a helyeken a japán turisták nagy száma. Ezek után meglepő volt, hogy Japánban viszont milyen kevés amerikaival, európaival találkozik az ember. Még a nevezetességeket felkeresők zöme is japán – óriási a bel-földi turizmus –, és ún. *fehér* csak elvétve bukkan fel a japán sokaságban. Nyilvánvaló, hogy ebben nagy szerepe van annak, hogy az európai kultúra emlékei más vonzó erőt gyakorolnak a japánokra, mint a japán kultúra emlékei az európaiakra, amerikaiakra, de legalább ennyire fontos az is, hogy a legtöbb európai ország mindent megtesz annak érdekében, hogy a külföldi eligazodjék, feltalálja magát, ami Japán esetében nem mondható el. Nem az egyes japánok barátságosságát, segítő készségét hiányolom: ez nagyobb mint a külföldi turistákat már unó átlag franciáé. Hiányzik viszont az intézményes gondoskodás, mint például az utcák nevének latin betűkkel való kiírása. A földalatti vonalain ez már megvan, de már az automata jegyváltók kezeléséhez a legtöbb helyen nincs meg latin betűkkel is a megfelelő állomás-táblázat. Hasonlóképpen hiányos az európai és amerikai által elolvasható tájékoztatás a vendéglőkben és áruházakban is, de nem kielégítő ez a középkategóriába tartozó szállodáknál sem.

Gondatlanságról, nemtörődömségről lenne szó az amúgy pontosságukról, kiváló szervezésükről híres japánoknál? Alig hihető. Inkább abban érzem e jelenség magyarozatát, hogy a japán attitűd a külső világgal szemben még több mint 100 évvel a kikötők kényszerű megnyitása után is az óvatos tartózkodás, az udvarias elzár-

közás. Nem érzik igazában szükségét annak, hogy feloldódjanak az egy és oszthatatlan világban: a mai világrend fenntartásához, a világ gazdasági fejlődéséhez hatalmas mértékben járulnak hozzá és exportorientált gazdaságuk függ a világ más részeiben lezajló eseményektől, de amennyire lehet igyekeznek különállásukat megtartani. Gazdasági téren ennek tipikus példája az önellátás biztosítása mezőgazdasági termékekből és ezzel együtt a külföldi élelmiszerek behozatalának megakadályozása, de van ilyen védőfal a japán szellemi kultúra körül is.

2. A védekezést „megkönnyíti” a japánok gyatra idegennyelv tudása. Bár az angol nyelv tanulása 10 éves kortól kötelező, az eredmény a „kötelező nyelv” oktatásával kapcsolatos nemzetközi tapasztalatoknak megfelelő, sőt annál is rosszabb, ha a szociológusok körében tapasztaltakat nézem. Három, nagyobb hallgatóságnak tartott előadásomat tolmácsolni kellett és az előadás alatt a hallgatóságot figyelve csak egy-két személynél látszott, hogy a tolmácsoláson kívül az általam elmondottakra is odafigyelt. Valamivel jobb volt a professzorokkal folytatott beszélgetések során a kép, bár itt is nem egy nemzetközi hírű egyéniségről kiderült, hogy bár angolul publikál, beszélni már nem tud ezen a nyelven.

Ismét felmerül, hogy ha egy nép, amely életének megszervezése terén olyan kiemelkedő sikereket tudott elérni, valóban súlyt fektetne az idegen nyelv(ek) elsajátítására, az ne tudna változtatni ezen? Meggyőződésem, hogy a hiányosság ez esetben is abból adódik, hogy nem tulajdonítanak ennek különösebb jelentőséget. A 110 millió japán önmagának elegendő, zárt társadalmat biztosít.

3. A japán technika fejlettségéről és a mindennapi életben játszott szerepéről már nálam sokkal szakavatottabb magyarok is elragadtatással írtak. Ezekhez én alig tudok hozzátenni. Talán csak egy, számomra káprázatos produkcióról emlékeznek meg: az új egyetemek sorának kialakításáról a Tokiót körülvevő városokban. 30–40 000 hallgató számára építettek fel egy lélegzetvételre teljes komplexumokat. Ezek magánegyetemek, amelyek az óriási keresletet igyekeznek kielégíteni, amely az egyetemi továbbtanulás iránt megnyilvánul. Bár a megfelelő korúaknak egy ötöde-nyegyede jár felsőoktatási intézménybe, mégis az első évre jelentkezők kb. ugyanilyen hányada marad a kapukon kívül. A felvételi vizsgák körüli stressz még a Magyarországon tapasztaltaknál is erősebb. Azt a kérdésem, hogy ilyen tömegű egyetemet, főiskolát végzettet hogyan tudnak képzettségének megfelelően foglalkoztatni, azzal a kijelentéssel válaszolták meg, hogy a dinamikus fejlődő gazdasági élet eddig még mindig hiánnyal küzdött a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében.

Az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezők jelentős része a terciér szektorban, a szolgáltatások terén helyezkedik el. Itt a külső szemlélő számára úgy tűnik, hogy szinte pazarlóan használják őket, az alacsonyabb végzettségűekkel együtt, de valószínű, hogy a társadalom egészének közérzetét, problémáinak megoldását tekintve kifizetődő megoldás, ha a szolgáltatás minden területén szakavatott és gyors kiszolgálásra számíthat mindenki. Az ehhez szükséges hatalmas személyzet közvetve hoz-

zájáru azokhoz a sikerekhez, amelyet a közvetlen termelő ágazatok érnek el magas termelékenységgükkel.

4. Az értelmiségi-hivatalnoki rétegek Japánban mintegy egyenruhaként viselik a sötét – főként fekete – ruhát, fehér inget és szürke nyakkendőt. Első napokban annyira meglepett ez a tömeges ünnepeyles külső a tokiói utcákon, hogy valamilyen nemzeti ünnepre gyanakodtam, de japán kollégáim felvilágosítottak, hogy ez a normális, mindennapi viselet, amely a munkahely, az ügyfél megbecsülését fejezi ki. Ezeket hallva azután én is állandóan sötétbe öltözve mentem el a különböző szakmai találkozókra és csupán egyszer fordult elő, hogy partnerem világos ruhában, nyakkendő nélkül jelent meg.

5. Az első munkavállalás a japán zöme számára egy életre szóló elköteleződést jelent. A munkahelyhez való hűség, az azzal való azonosulás közismert sajátossága a japán gazdasági és társadalmi életnek. A vállalatok, intézmények általában kezdőket, újoncokat keresnek, akiket maguk formálhatnak. Ennek ellenére nem jelentéktelen az egyik munkahelyről a másikra való átvándorlás sem, de ez negyven éves korig lezárul; negyvenen felül már igen nehéz új munkahelyet találni.

A meglevő munkahelyhez való ragaszkodás ellenértéke a vállalatok, intézmények nyújtotta szociális biztonság. A vállalatok munkaerő politikájának alapvető vonása a munkaerő tartása esetleges dekonjunkcióra esetében is. Munkanélküliség veszélye csak azokat fenyegeti, akiknek foglalkoztatója csődbe jut. A közepes és kisebb vállalatok esetében az elmúlt években nem volt ritkaság – és ez is hozzájárul ahhoz –, hogy a munkakereső fiatalok, de a középkorúak szemében is a nagy, mammut vállalatok vagy a közintézmények a legkívánatosabb célpontok elhelyezkedésük szempontjából. Amennyiben a célt sikerült elérni, akkor áldozatokra is készek, mint például arra, hogy lakóhelyüktől, családjuktól távol, több éves kihelyezést is vállaljanak a vállalat valamelyik félreeső telephelyén. A lakáshiány, a lakáshoz jutási nehézségek miatt rendszerint a család nem tudja követni a munkavállalót és átmenetileg – de több éven át – egyedül vagy csonka családokban élnek az emberek.

6. A külföldi turista a bőség jeleivel találkozik Japánban és azok, akikkel beszélni tud is csak egy vonatkozásban panaszkodnak, és ez a lakásigények nem megfelelő kielégítése. Pedig az igények lényegesen alacsonyabbak, mint Európában, különösen Észak-Amerikában. A japánok zöme még ma is a hagyományos nádszönyegen alszik és lakásuk bútorzata gyér. Így nincs szükség nagyobb térre. Ennek ellenére a 30 m², amely a most épülő lakások jelentős hányadának mérete, a japán szociológusok véleménye szerint is túl kicsi. A kis méret oka a magas költség, amit ez esetben elsősorban a szédítő telekárak hoznak létre. A telekspekuláció korlátlan és ezzel szemben a kormányok ismételten tehetetlennek bizonyultak. Az 1987 novemberében hivatalba lépett *Takesita* kormány is legfőbb feladatként a telekárak letörését jelölte meg, de kérdés, hogy az uralkodó konzervatív párt mögötti érdekeltségek engedik-e

ezt. A magas telekárak mellett elterjedt gyakorlat a 25 éves használati bérlet; a bérelt telekre a bérlő épít, de tudja, hogy 25 év elteltével ki van téve annak, hogy le kell bontania az épületet, ha a bérletet nem tudja meghosszabbítani.

7. A japánok mindennapi életének egyik lényeges pozitívuma a nagy közbiztonság. A 11 millió lakosú Tokióban a bűnözés gyakorisága nemcsak az Egyesült Államok nagy városainak töredéke, de lényegesen kisebb az európai nagyvárosokénál is. Ebben szerepe van a szegénység kis mértékének, annak, hogy a japánok zöme erősen internalizálja azokat a magatartási szabályokat, amelyek a társadalom általános normáit fejezi ki, de biztos közrejátszik a nagy létszámú és mindenütt jelenlévő rendőrség is. A mai, csúcstechnikai berendezésekkel felszerelt rendőrőrsök állandó ügyeletet tartanak a néhány lakóháztömböt magábanfoglaló körzetükben és folyamatosan ellenőrzik a körzetben zajló életet, felfigyelve minden szokatlan jelenségre.

8. A legtöbb információt természetesen az egyetemekről és az egyetemeken zajló szociológiai oktatásról és kutató munkáról szereztem. Négy egyetemet kerestem fel, amelyek mind magánegyetemek voltak. Közöttük a legnagyobb hírű a *Waseda Egyetem*, amelyet a múlt század második felében alapítottak. Négy nagyobb kampusza van Tokióban, illetve Tokió környékén, mintegy 30 000 hallgatóval. Hasonló méretű, sőt valamivel nagyobb a *Nikon* és a *Csuo Egyetem*, amelyek nem rendelkeznek különösebb presztízzsel. Sokkal kisebb a Tokiótól mintegy 50 km-re felépített *Soka Egyetem*, amely ugyan csak az 1970-es években nyílt meg, de mivel a kisebbségben levő, azonban jómódú buddhista közösség reprezentatív intézménye, ezért szintén nagy tekintélynek örvend.

A szociológiai tanszék mind a négy egyetemen fontos helyet foglal el, több professzor munkáját egybefogó intézetként működik. A professzorok érdeklődése elsősorban elméleti irányú, leginkább elmélettörténeti. Mint kollégáimtól megtudtam, a legnagyobb presztízzsel valamelyik európai vagy amerikai híres szociológus munkásságának kritikai feldolgozása, elemzése jár. E külföldi nagyságok munkái zömmel rendelkezésre állnak japán fordításban, amire nagy szükség is van, mivel az idegen nyelv tisztességes ismerete a szociológusok körében is ritka. A japán társadalom belső folyamatainak vizsgálata másodlagos, és különösen az empirikus kutatások, az adatfelvételekkel járó elemzések szorulnak háttérbe. A japán statisztikai szolgálat öt évenként hajt végre népszámlálásokat és ezek anyagát anyagi ellenszolgáltatás fejében az egyetemek másodelemzés céljaira igénybe vehetik. Ezt azonban valójában inkább a demográfusok, statisztikusok teszik meg. Az ő érdeklődésük sokkal inkább hasonló európai és amerikai kollégáikéhoz. Jobban figyelemmel követik, hogy mi történik más országok tudományos életében, aktívan közreműködnek a nemzetközi tudományos életben. Súlyt helyeznek a nemzetközi összehasonlításokra, mint például *Tatsuzo Suzuki*, a Matematikai Statisztikai Intézet professzora, aki japán életminőség vizsgálatával egyidejűleg lefordítottatott kérdőívét egy angol és egy német min-tán is lekérdezteti egy-egy közvéleménykutató vállalat segítségével. Hatalmas anyagi

erőforrásokat tudnak mozgósítani a társadalomtudományi kutatók is, de ezzel csak néhány szociológus él, mint például a Magyarországon már ismert *Akihiro Ishikawa* professzor, a neves iparszociológus, vagy *Hiroko Nishimura* professzor, aki az említett magyar–japán összehasonlító vizsgálatot szervezi, amelynek témája *az öregedési folyamatnak és az öregek helyzetének elemzése* lesz.

9. Szólni kell a hallgatók és az egyetemek viszonyáról is. Ott-tartózkodásom ideje alatt ünnepelték az ún. egyetemi napokat, amelyeken a mai hallgatóság különféle műsorokat mutatott be részben önmaguk, részben az egyetemekre visszalátogató, már végzett egykori hallgatók tiszteletére. A volt hallgatók zarándoklása imponáló volt: megkeresték hajdani tanáraikat és, a japán szokásoknak megfelelően, ajándékokat nyújtottak át. Valamilyen erős kötődés fejeződött ki a korábbi hallgatók magatartásában, kötődés volt a tanárokhöz, de talán még inkább magához az intézményhez. Úgy érzem, hogy itt többről van szó, mint egy presztízt adó kapcsolat ápolásáról, vagy kellemes emlékek felelevenítéséről, hanem egy intézménnyel való erős azonosulás az, ami évről évre visszahozza a volt tanítványokat.

10. Az intézmények tekintélyének elfogadásaként értelmezem azoknak a középiskolásoknak a viselkedését is, akikkel Japán történeti-kulturális emlékeinek látogatása alkalmával találkoztam. Japánban is szokásosak az őszi iskolai kirándulások és ott-tartózkodásom alatt számos elemi és középiskolás osztállyal találkoztam. Nem volt nehéz felismerni őket: mind az iskolájuk egyenruháját viselték és „kötelékben” mentek, szó sem volt szétszóródásról, a többiektől való elszakadásról. Volt általános iskolai tanári emlékeimet az iskolai kirándulásokról felidézve, csak irigyelni tudtam a japán kollégákat, akiknek szemmel láthatólag semmi különösebb erőfeszítést sem kellett annak érdekében tenni, hogy gyerekeiket együtt tartsák.

Ha a gyerekeknek ezt a szinte automatikusnak tűnő fegyelmezettségét, vagy talán pontosabban fogalmazva, iskolai és tanári tekintélyt elfogadó, utasításokat követő magatartását, az egyetemistáknak intézményükkel való azonosulásukkal, valamint a dolgozóknak munkáltatójukhoz való ragaszkodásukkal együtt nézzük, akkor azt hiszem, hogy előttünk áll a jellegzetes japán magatartási minta, amelyet röviden, mint tekintélyt elfogadó és tisztelő magatartásnak lehet nevezni. Előzményei kiolvashatók a másfél ezeréves írott japán történelemből, vallási és kulturális hagyományokból és ezt a magatartást közvetíti példaként a mai japán család és társadalmi intézményrendszer is, nagy sikerrel, és a japán társadalom és gazdaság fejlődését nézve pozitív végső következményekkel. Európai szemlélő számára a kérdés csak az, hogy amennyiben a csúcson olyan változás történik, amely az eddigivel ellentétes irányba kívánná terelni a társadalmi-politikai fejlődést, akkor mennyiben tudna egy ilyen felé igazodó társadalom ellenállást kifejteni; mi kerekedne felül: a ma átadott humanisztikus értékek vagy pedig a mindenkori tekintély tisztelete? Izgalmas elméleti kérdés, mely remélhetőleg mindig is az marad.

11. Tokió áttekinthetetlen képződmény. Kiigazodni sem könnyű benne: elutazásomkor két tokiói professzor vitt ki autóval a várostól 90 km-re fekvő Narita repülőtérre és háromszor vesztették el a helyes irányt, mielőtt az expressz útra rátértünk volna. A városnak több központja van, amelyek hasonló gazdasági és kulturális funkciókat látnak el. Az eszmei központ vitathatatlanul a császári palota és az azt körülvevő park. A császár jelentősége a közgondolkodás és a nemzettudat szempontjából még ma is óriási, melyhez egy európai uralkodóé sem fogható. Ezt fejezi ki a japán időszámítás, amely az évszámot mindenütt a császár uralkodásának éveivel adja meg, így például a metrójegyeken is ez évben a 62 szám szerepel évszámként.

12. Tokió mellett módom volt Hirosimába, Oszakába, Kiotóba és Narába is ellátogatni. Élmény volt maga az utazás. Hirosimába repülőgépen mentem: először a belföldi repülőtérre, Honedára menő egy sínen futó magasvasút volt újság, majd a belföldi All Nippon Air Társaság 767-es Boeing gépének televíziós rendszere, mely a felszállást és leszállást úgy közvetítette, hogy az utasok azt úgy látták, mintha a pilóta ülésben ültek volna. Visszafelé a híres Shinkanzen gyorsvonattal utaztam, amelynek 200 km/óra sebességét az utasok nem is érzik. Hatalmas forgalom volt az autópályákon, ahol a japán autóipar legújabb termékeit lehetett megcsodálni. Megfigyelhető volt, hogy a japán kiskocsik fokozatosan eltűnnek a belső forgalomból, azok, amelyek eredetileg megingatták az amerikai autógyártás uralmát és ma már a japánok többsége közép vagy nagykocsival jár. Amerikai autó alig látható, európai már több, elsősorban Mercedes és BMW kocsik. Érdekes és a fitogtató fogyasztásra jellemző, hogy a balra-hajts rendszerben zajló közlekedés közepette a Mercedes és BMW kocsik az európai jobboldali forgalomnak megfelelő baloldali kormányállással közlekednek: hadd lássa mindenki már messziről, hogy itt valaki nem akármilyen kocsiban jön.

13. A hirosimai Béke Emlékmúzeum meglátogatása senkit nem hagyhat közömbösen. A bemutatott anyag is megrázó, de rám a legnagyobb hatással a múzeum igazgatójának, *Yoshitaka Kawamoto* úrnak az elbeszélése volt, aki mint 13 éves gimnazista Hirosimában élte át az első atombombázást. Életben maradása csoda: az iskola épület, amelyben tartózkodott, 800 méterre volt a robbanás centrumától. Innen menekült ki a tengerpartra és amit ezalatt látott, átélt, elbeszélésén keresztül is iszonyatos.

Ma Hirosima virágzó modern város, éjszakai fényei bármelyik európai nagyvárost felülmúlják. Fekvése nagyon szép: hegyek veszik körül, amelyeken számos évszázados műemlék található.

14. A japán műemlékek iránt érdeklődők zarándoklásának két kötelező állomása *Kioto* és *Nara*, a két korábbi főváros. Itt már inkább feltűnnek a tengerentúli – európai, amerikai – turisták, de a túlnyomó többség japán. A monumentális román katedrálisokhoz, légies gótikus templomokhoz, renaissance palotákhoz szokott euró-

painak nem könnyű áthangolódni a japán építészet megszeretésére: útja az épületek és az azokat körülvevő parkok egységben való szemlélése. A környezet, a nagyobb tér minden épület hatása szempontjából fontos, de fokozottan az a japán paloták, kolostorok, templomok esetében.

15. Osaka az északamerikai középnyugat nagyvárosaihoz hasonló felhőkarcoló rengeteg, amelyet a magasban futó expressz-autópályák hálózata sző be. Igazán hatásos esti-éjszakai fényeivel. Vasárnap este központjában fantasztikus tömeg nyüzsg: minden üzlet nyitva van és a többnyire fedett mellékutcákban vásárlók és bá-mézkodók talpalatnyi helyet sem hagynak.

16. Amint említettem, utazásom célja egy japán–magyar összehasonlító szociológiai vizsgálat előkészítése volt. Az elmondottak nyomán felmerül a kérdés, hogy egy, a magyar társadalomtól tradícióiban, gazdasági lehetőségeiben, lakosságának magatartásában ennyire eltérő országgal való egybevetés mennyire vezet felhasználható eredményekre? Kétségtelen, hogy több konkrétan hasznosítható tapasztalattal jár a sok tekintetben hasonló társadalmak egybevetése, mert ezeknél leszűkíthető azoknak a jellegzetességeknek a köre, amelyek más formában, más értékekkel jelentkeznek a különböző országokban. Így könnyebb olyan modellt használni, amely a kiválasztott változók különbségeinek elemzését teszi lehetővé. A sokváltozós matematikai elemzési módszerek kifejlődése és a számítógépek azonban megnövelték a lehetőségét annak, hogy egyidejűleg sok változót vegyünk figyelembe és az ezek közötti összefüggések kimutatása is megoldhatóvá vált. Módszertanilag tehát megoldható a nagyon eltérők összehasonlítása is. Ez pedig felismeréseket hozhat, mert sokszor az egészen más feltételek közötti azonosság, vagy a látszólagos hasonlóság melletti döntő jellegű eltérés addig biztosnak vett tételek gyengéire hívhatja fel a figyelmet.